

ФОРМУВАННЯ ТА ВСТАНОВЛЕННЯ

сучасної концепції прав і свобод людини та громадянина

В. О. Тімашов

кандидат юридичних наук, доцент кафедри
фінансового та адміністративного права
Українського державного університету фінансів
та міжнародної торгівлі

Розглянуто історичні умови, що вплинули на формування концепції прав і свобод людини та громадянина, досліджено особливості формування прав і свобод у країнах Європи та Африки, дано визначення права і свободи людини та громадянина, зазначені відмінності в поняттях «права людини» і «права громадянина».

Ключові слова: право, свобода, міжнародний пакт, білль про права, декларація, людина і громадянин, концепція прав і свобод, правові норми, доктрина, динамічний процес.

Рассмотрены исторические условия, повлиявшие на формирование концепции прав и свобод человека и гражданина, исследованы особенности формирования прав и свобод в странах Европы и Африки, дано определение права и свободы человека и гражданина, указаны различия в понятиях «право человека» и «право гражданина».

Ключевые слова: право, свобода, международный пакт, билль о правах, декларация, человек и гражданин, концепция прав и свобод, правовые нормы, доктрина, динамический процесс.

We consider the historical conditions that influenced the formation of the concept of rights and freedoms of man and citizen, studied peculiarities of human rights and freedoms in Europe and Africa, defines the rights and freedoms of man and citizen, given differences in terms of human rights and the rights of citizens.

Keywords: *rights, freedoms, International Covenant, Bill of Rights, Declaration of Man, the concept of rights and freedoms, rule of law, dynamic process.*

Розвиток концепції, а в подальшому й теорії прав і свобод людини та громадянина, відбувався протягом тривалого часу. Доктрина прав людини потребує постійного вдосконалення через динамічність процесів у соціальному середовищі. Історичні аспекти відкривають можливість для подальшого всебічного вивчення процесів, пов'язаних із появою й утвердженням прав і свобод людини та громадянина.

Зазвичай концепція прав людини розглядається в контексті європейської правової думки, яка має дещо відмінні риси порівняно з азійською та африканською (традиціоналістською чи мусульманською). Також досі по-різному її трактують науковці різних регіонів планети. Фактичний її вплив спостерігається передусім у сфері людських переконань і традицій, що були панівними протягом багатьох років, а отже, стали домінантою у сприйнятті більшості людей на певній території. Зокрема, тут можна відзначити сутнісні відмінності між найважливішими актами прав людини Європи, Азії, Африки та Америки. Важливим аспектом дослідження є встановлення причинно-наслідкових зв'язків під час вивчення взаємозалежності між

історичними реаліями, а також подальшим розвитком концепції прав та свобод людини і громадянина. При цьому видається перспективним встановлення чітких орієнтирів для визначення ступеня реалізації згаданої концепції та залежності внутрішньодержавної ситуації від стану її забезпечення, з урахуванням зростання індивідуальної ініціативи людей та потребою в розширенні їхніх можливостей для самореалізації в сучасному суспільстві.

Відомості про історичні аспекти появи, утвердження та розвиток досліджуються і вивчаються вже протягом тривалого часу. Водночас розроблено періодизацію відомостей про концепцію, яка розглядається, адже цим установлюється передумова для подальшого вдосконалення правової дійсності та окреслення можливих шляхів розвитку. Саме це дає змогу визначити взаємозалежність між соціальними процесами й вимогами, які висуваються до держави у зв'язку з очікуваннями громадян або підданих.

Протягом багатьох століть змінювалося розуміння владних відносин і засад, що їх закладали в основу прав та обов'язків і держави, і підвладних їй людей. Фактично права належали привілейованим верствам населення, а переважна більшість підвладних була позбавлена відповідних можливостей для самореалізації й утвердження власної честі та гідності. При цьому слід зазначити: протягом усього часу розвитку концепції прав та свобод людини і громадянина тривала боротьба різних антагоністичних позицій з приводу тих чи інших проблем, які дотичні до неї та зачіпають інтереси (подекуди такі, що вважаються першочерговими) різних зацікавлених груп.

З огляду історичної ретроспективи розвитку концепції прав людини, а також подальших перспектив доречно скористатися лібертарним методом дослі-

дження. Адже, як цілком доречно відзначає В. Нерсисянц, «права людини – це необхідний, невід’ємний та неминучий компонент будь-якого права, певний (а саме – суб’єктно-людський) аспект вираження сутності права як всезагальної і необхідної форми свободи людей» [1, с. 311-312].

Передумовою розвитку концепції прав людини насамперед слугувала боротьба феодалів, лицарів та міщан проти сваволі королівської влади на Заході. Зокрема, в Англії було прийнято «Велику хартію вольностей Англії» (1215 р.) [2, с. 237-240], в якій порушувалось питання забезпечення та захисту прав привілейованих верств (передусім розглянуто проблеми захисту від сваволі влади та створення якомога ширших можливостей для вільних людей з урахуванням специфіки тогочасних суспільних відносин). Також важливим етапом досліджуваного питання є використання у XIII ст. релігійним мислителем Фомаю Аквінським теорії природних прав для доведення неприпустимості визнання суверенітету держав у разі пригноблення урядом власних громадян. «Петиція про права» (1628 р.) стає наступним кроком у формуванні системи забезпечення прав людини в Англії [3, с. 295-297]. У ній розглядалися «права і вольності» майнового характеру та закладалася належна система обмежень самовільного втручання влади в них. Визначною подією стає прийняття 26 травня 1679 р. англійським парламентом «Акта про краще забезпечення свободи підданого і про попередження ув’язнень за морями» («Habeas corpus act»), згідно з яким на начальника в’язниці покладался обов’язок доправляти до суду затриману особу протягом доби, а також належно повідомляти їй про причини затримання [4, с. 314-318]. Отже, остаточне рішення про подальший арешт, видачу на поруки або звільнення мав ухвалю-

вати суд. Прийняття англійського «Білля про права» (1689 р.) стає подальшим обмеженням сваволі королівської влади й утвердженням прав та свобод людини і громадянина. По суті, це стає фактичним закріпленням парламентської монархії в Англії, свідченням першої спроби створення дієвого механізму для забезпечення реальних прав та свобод людини і громадянина [5, с. 348-350].

Як відомо, подальший розвиток фундаментальних основ концепції прав людини відбувається в колоніальній Америці. Тут передусім треба згадати конституції окремих штатів, а також відповідні «білли про права» або «декларації прав». Так, «Декларація прав Вірджинії» (1776 р.) уперше чітко окреслила перелік громадянських прав та свобод, що стали першоосновою подальшої розробки цієї концепції, яка на сьогодні набула світового значення [6, с. 82-86]. У свою чергу, Декларація незалежності США (1776 р.) зосередила увагу на рівності людей та інших правах, для забезпечення яких і покликані здійснювати свою діяльність уряди окремих країн. Було задекларовано законність подальшого спротиву королівській владі, але водночас вона стає своєрідною запорукою для подальшого окреслення характеристик легітимності того чи іншого уряду із позицій права. Конституція США (1787 р.) розмежувала права на громадянські та майнові (п. 3 розд. 9 ст. I) [7, с. 133-157], а перші десять поправок до неї також розглядають як другий американський «Біль про права» (1791 р.). Саме ці зміни сприяли утвердженню демократичних засад та подальшому формуванню громадянського суспільства з наступними соціальними перетвореннями. Подальший розвиток конституціоналізму значною мірою було спрямовано на шлях встановлення чітких меж втручання держав у особисте життя їхніх

громадян та людей, окреслення меж права як такого, а також якісно новий підхід до розуміння прав та свобод, які належать не деяким привілейованим станам, а всім громадянам держави [8, с. 3].

Отже, зміни в розвитку суспільних відносин призвели до подальшого вдосконалення юридичного базису, творення своєрідної концептуальної бази і принципів демократичної та правової державності, що надалі виявилось в процесах розширення переліку гарантованих на державному рівні прав і свобод. Якщо спочатку їх наявність мала характер належності тільки привілейованим станам, то надалі збагачення її змісту та поширення на інші прошарки населення зумовлювалися нарощуванням виробничих потужностей і можливостями суспільства для фактичного забезпечення певних благ. У цьому вбачається один з важливих аспектів формування базису подальшого утвердження принципу рівності.

Згодом американську концепцію було взято за своєрідний зразок під час розробки демократичної республіканської доктрини в Європі, одним зі стрижневих елементів якої є права та свободи людини і громадянина. Водночас філософська спадщина сприяла розгортанню антиабсолютистського революційного руху у Франції. Особливе місце посідають праці Вольтера, Руссо, Дідро та ін.

Відомо, що 9 липня 1789 року лідери Великої Французької революції прийняли Декларацію про права людини і громадянина, в якій містився перелік основних прав та свобод відповідно до тогочасних уявлень про «свободу, власність, безпеку й опір гнобленню» [9, с. 137-139]. Було закріплено найважливіший принцип, який досі вважається основоположним для правозастосовної практики: «Все, що не заборонено законом, дозволено, і ніхто не може

бути примушений робити те, чого закон не приписує» (п. 5).

Згодом низка держав взяла за взірць конституційну позицію США та Франції про закріплення прав та свобод людини і громадянина (Нідерланди (1798 р.), Швеція (1809 р.), Іспанія (1812 р.), Норвегія (1814 р.), Бельгія (1831 р.), Ліберія (1847 р.), Данія (1849 р.), Пруссія (1850 р.)). Так, торгівлю рабами було вперше засуджено Угодою між Британією та Францією (1814 р.). Згодом було прийнято Акт Берлінської конференції (1885 р.), в якому проголошено, що торгівлю рабами заборонено згідно з принципами міжнародного права. Отже, розробка відповідних положень набувала ваги першочергової потреби для створення умов, що задовольняли б громадян різних держав. Практично законодавство спрямовувалося на подолання революційних рухів та упокорення робочої сили, яка зазнавала значних утисків, зважаючи на специфіку тогочасних виробничих відносин. Прагнення окремих країн поліпшити положення трудящих спричиняло збільшення витрат, зростання собівартості продукції, що значно утруднювало конкурентну боротьбу і вимагало докорінного вирішення соціальних проблем.

Дедалі очевиднішою ставала потреба міжнародного впливу для створення рівних умов під час розвитку виробничих потужностей та прийняття міжнародних документів, які упорядковували б пов'язані з цим соціальні питання. Тут слід згадати факт заснування Міжнародної організації праці (1919 р.). Її діяльність і було спрямовано на врегулювання відповідних соціальних проблем та створення належних умов для забезпечення соціально-економічних прав.

Принципи прав людини Ліга Націй як перша міжнародна організація використала під час підготовки Версаль-

ської угоди (1919 р.). Передусім тут брали до уваги проблеми гарантування життя й волі громадян країн та осіб, які проживали на територіях регіонів, що були сторонами названих угод. Тож Албанія (1920 р.), Фінляндія (1920 р.), Латвія (1921 р.) та Литва (1921 р.) для вступу повинні були на законодавчому рівні забезпечити права національних меншин. Було здійснено кодифікацію норм про заборону дискримінації, свободу релігії, права користуватися рідною мовою для представників національних меншин. Важливим положенням стала нормативно закріплена можливість вступу членів міжнародного співтовариства в контакти з незалежними державами з вимогами гуманного поводження з їхніми громадянами.

Подальше утвердження концепції прав та свобод пов'язане з прийняттям Генеральною Асамблеєю ООН Загальної декларації прав людини (1948 р.) [10, с. 89], коли світ шукав основоположні засади подальшої відбудови після Другої світової війни та розвитку в історичній перспективі. У цьому документі вперше на міжнародному рівні проголошено належно сформульовані основні права та свободи людини. Разом із «Міжнародним пактом про економічні, соціальні та культурні права», «Міжнародним пактом про громадянські й політичні права» (а також факультативними протоколами) вона становить своєрідний «Всесвітній біблія про права».

Уже під час розробки Декларації мали місце відмінності в позиціях представників різних наукових напрямів. Тут виявилися деякі розбіжності між представниками «комуністичного» та «капіталістичного» таборів. Позиція держав, які виступили проти прийняття Декларації, пояснювалася тим, що до її тексту не було включено положення про заборону фашистської ідеології, захист на-

ціональних меншин і право націй на самовизначення. Надалі різні країни пішли шляхом створення регіональних організацій та прийняття відповідних декларацій на регіональному рівні, які належно сприяли б зміцненню відповідної концепції з урахуванням культурних відмінностей і специфічних особливостей країн різних регіонів. Наприклад, Європейська (1950 р.), Американська (1969 р.), Африканська (1981 р.) та ін.

Концепцію прав людини, що дістала вираження у низці міжнародних договорів, головними з яких є Загальна ісламська декларація прав людини (1981 р.), Каїрська декларація про права людини в ісламі (1990 р.) і Арабська хартія прав людини (1994 р.), ісламський (арабо-ісламський) світ розробив у другій половині ХХ ст. Це доволі актуально в контексті неоднорідності культурних традицій, а також прагнення різних народів до утвердження звичних для них концепцій, які виявляються і в особистісній сфері, і правовому вимірі. Однак між нею та «західною» концепцією існує велика суперечність, адже в мусульманській системі права людини і громадянина розглядаються в нерозривному зв'язку з мусульманською релігією.

На сучасному етапі з прийняттям Організацією Африканської Єдності «Африканської хартії прав людини» (1981 р.) можна говорити про спробу створення ефективної системи забезпечення та захисту прав та свобод людини і громадянина. Згадана Хартія нині є важливим міжнародним актом у межах африканського регіону. Але серед науковців мають місце суперечності щодо коріння цієї концепції. Деякі африканські вчені кажуть, що її коріння – у врахуванні прав людини в реалізації державної влади та її «піклуванні про населення» (причому часто брали до уваги походження або статус лю-

дей), то тут вбачається докорінна суперечність із основними принципами цієї концепції на сучасному етапі. Тож, як і в ісламі, такі твердження не лише не мали підтримки, а й фактично спростовувалися аргументами, наданими на їх захист [11].

Дуже близькими за принципами побудови і характером закріплених у них основних прав та свобод є європейська та американська системи захисту прав людини. Водночас доволі значна відмінність (також беручи до уваги культурні особливості) полягає у прямому закріпленні деяких прав в «Американській конвенції прав людини». Скажімо, тут чітко записано право «вважатися особою перед законом» (ст. 3), право на людяне поводження (ст. 5). Значний культурний відбиток також позначився на положенні ст. 18 про права на ім'я, а також національність (ст. 20). В останньому випадку такі норми, з європейської точки зору, є самоочевидними і знаходять відображення у внутрішньому законодавстві країн із подальшим закріпленням у спеціальних (галузевих чи «рамкових») міжнародних актах, але без відображення відповідних положень у найвищому документі регіону з прав людини.

Можливе також підписання спеціальних документів з прав людини деякими об'єднаннями держав, наприклад Конвенції СНД про права і основні свободи людини (1995 р.). Але у всіх зазначених вище джерелах нормативного характеру переважно закріплено схожі норми, які різняться здебільшого лише в аспекті викладу та деякими відмінностями передбачених механізмів захисту.

Фактично у всіх наведених випадках відзначаємо поступове розширення «індивідуальної» (щодо якої обмежено державне втручання) сфери людини і громадянина. Також це поступово сприяло створенню належних можливос-

тей для оптимізації умов для поліпшення особистої ініціативи. В цьому, у свою чергу, вбачається одна з важливих умов поступального розвитку цивілізації з позиції лібертаризму.

На нинішньому етапі також постає суперечність між державним втручанням та потребою у створенні належних умов для особистої безпеки громадян, яка вирішується шляхом обмеження прав і свобод. Надалі означене вище може спричинити фактичне звуження досягнутого рівня забезпечення прав і свобод людини та громадянина на глобальному рівні (особливо тоді, якщо в цьому напрямі розвиватиметься законодавство країн світу).

Історичні передумови сучасної концепції прав людини і громадянина зумовили значну різноманітність поглядів та теоретичних досліджень у різних країнах світу, які знайшли подальше закріплення в міжнародних документах і практиці правозахисної діяльності. Але останні дослідження подекуди засвідчують невідповідність між задекларованими положеннями та діяльністю з їх реалізації. З позиції лібертарної теорії, це неприпустимо передусім з огляду на необхідність застосування права як форми відносин рівності, свободи та справедливості. Можливі шляхи подальшого розвитку розглянутої концепції мають ґрунтуватися на принципі формальної рівності учасників цієї форми відносин для розширення «індивідуальної» сфери людини і громадянина.

Зважаючи на різноманітність підходів до реалізації розглянутих вище нормативних актів, сьогодні нагальними вважаються такі заходи:

- 1) розробка комплексного міжнародного акта, в якому розглядалися б принципи реалізації прав та свобод людини і громадянина, а також чітко окреслювалися умови припустимості втручан-

ня в цю сферу з урахуванням культурних відмінностей різних регіонів планети;

2) проведення подальших досліджень можливих шляхів удосконалення концепції прав та свобод людини і громадянина з урахуванням регіональних особливостей та з метою вироблення у подальшому оптимальних норм права.

Вирішального значення для процесу становлення прав людини мала природно-правова доктрина, що утвердила пріоритет прав людини та визначила нові параметри взаємовідносин між індивідами і владою. Таким чином, індивід, що раніше повністю був підкорений державі та залежний від неї, набув автономії, отримав право на невтручання держави у сферу свободи особи, окреслену правом, та отримав гарантії державного захисту в разі порушення прав і свобод. Цінність природно-правового вчення характеризується опорою на моральні принципи, а також категорії справедливості, свободи та людської гідності.

Високо оцінюючи роль природно-правової доктрини в ідеологічному обґрунтуванні та становленні прав людини, не можемо стверджувати, що вона була єдиною та переважаючою у визначенні взаємодії особи і держави, їй протистояв позитивістський підхід до природи прав людини та її відносин з державою. Відповідно до згаданої теорії обсяг та зміст прав людини визначається державою, яка «надає» їх людині, здійснюючи патерналістичні функції. Ці різноманітні підходи до розуміння природи прав людини збереглися і в сучасній науці та практиці. Так, норми Конституції США, Франції, Італії та Іспанії втілюють природно-правову концепцію прав людини, а Конституції Німеччини і Австрії – позитивістську.

Проголошення розвинутих демократичних держав правовими потребує внесення коректив до згаданих вище кон-

цепцій природи прав людини. Обмеження влади держави правами людини не повинно призводити до зменшення її ролі як у сфері надання цим правам законодавчої форми, так і у галузі охорони прав та свобод.

Отже, становлення та розвиток прав людини має тривалу історію і супроводжується боротьбою доктрин і традицій, що характерні для певної країни. Саме на основі поєднання ідей природної та позитивістської концепцій прав людини і стало можливим закріплення фундаментальних прав у конституціях демократичних держав.

Права людини невід'ємні від суспільних відносин. Саме вони визначають спосіб буття індивіда. Права людини є наднормативною формою взаємодії людей, упорядкування їх поведінки та координації діяльності, вони є також засобом подолання протиріч і конфліктів. Права забезпечують нормативне закріплення умов життєдіяльності індивіда, що об'єктивно необхідні для нормального функціонування суспільства і держави. Права людини встановлюють міру свободи, що, з одного боку, забезпечує реалізацію суб'єктивних інтересів, а, з другого, – не порушує можливостей, наданих іншим суб'єктам суспільних відносин.

Процес суспільної діяльності людини значною мірою залежить від обсягу прав і свобод, які визначають її соціальні можливості, характер життєдіяльності, систему зв'язків людей у суспільстві. Тому проблема прав людини завжди була предметом політичної боротьби за володіння цими правами, розширення їх сфери та визначення становища людини в суспільстві.

Права людини – складне, багатоаспектне явище, пов'язане з генезою правових норм, які формулюють ці права.

Погоджуємося з думкою вчених про те, що основні права індивіда – це консти-

туційні права. На це також вказує положення ст. 21 Конституції України, яка серед основних властивостей прав людини називає їх невідчужуваність та непорушність. Це надає можливість визначити основні права людини як комплекс можливостей, закріплених конституцією держави та міжнародно-правовими документами, які складають нормативну основу суб'єктивних прав. Як права категорія права людини мають певні ознаки, що визначають її наукову самостійність, а саме це можливості людини:

1) задовольняти власні інтереси та забезпечити нормальне існування і розвиток шляхом вчинення певних дій чи утримання від них;

2) що мають природний характер і належать людині від народження;

3) які не залежать від території чи приналежності індивіда до громадянства держави;

4) які залежать від соціально-економічного рівня розвитку суспільства;

5) що гарантуються державою з моменту їх правового закріплення.

При цьому наголосимо, що необхідно розрізняти поняття «права людини» та «права громадянина». Права людини є природними можливостями індивіда, що забезпечують необхідні умови його життя, людську гідність та свободу діяльності у всіх сферах суспільного життя. Права громадянина – це сукупність можливостей, закріплених у нормативно-правових актах, які визначають міру свободи суб'єкта, що має постійний політико-правовий зв'язок із певною державою.

Права людини: 1) можуть існувати незалежно від державного визнання і закріплення; 2) мають морально-соціальний характер; 3) не передбачають обов'язкової наявності громадянства чи підданства; 4) належать людині від природи; 5) засновуються на за-

гальнолюдських цінностях; 6) задовольняють природні інтереси; 7) залежать від природи людини; 8) залежать від рівня розвитку суспільства та покликані задовольняти економічні та соціальні інтереси; 9) мають моральну основу; 10) гарантуються природою людини та суспільством; 11) не мають документальної форми закріплення.

Права громадянина: 1) знаходяться під захистом держави, громадянином якої є особа; 2) мають нормативно-правовий характер; 3) належать лише громадянину певної держави; 4) надаються і гарантуються державою; 5) засновуються на системі принципів національного і міжнародного права; 6) задовольняють політичні, економічні та соціальні інтереси; 7) залежать від політики держави; 8) залежать від розвиненості держави; 9) крім економічних та соціальних інтересів, задовольняють політичні потреби; 10) мають правову основу; 11) гарантуються державою, у тому числі примусовими засобами; 12) мають письмову форму закріплення (нормативно-правовий акт).

Отже, права та свободи індивіда є його соціальними можливостями, що детермінуються економічними і культурними умовами життєдіяльності суспільства та законодавчо закріплюються державою. У правах та свободах:

– відображається міра свободи, що об'єктивно визначається станом розвитку суспільства;

– забезпечується самовизначення особи;

– встановлюються умови реального використання соціальних благ у різноманітних сферах особистого, політичного, економічного, соціального та культурного життя;

– визначаються можливості захисту та поновлення прав і свобод, що порушені будь-ким із суб'єктів суспільних відносин.

Список використаної літератури

1. *Нерсесянц В. С.* Общая теория права и государства : учеб. для вузов / Нерсесянц В. С. – М. : Норма, 2002. – 552 с.
2. Велика хартія вольностей (1215) // Історія держави і права зарубіжних країн. Хрестоматія : навч. посіб. для студентів юрид. спец. вищих закладів освіти / за ред. В. Д. Гончаренка. – К. : Видавничий Дім «Ін Юре», 2002. – 716 с.
3. Петиція про права (1628). – Там само.
4. Акт про краще забезпечення свободи підданого і про попередження ув'язнень за морями. – Там само.
5. Білль про права (1789-1791) (перші 10 поправок до Конституції США). – Там само.
6. Декларация прав Виргинии (1776) // Еллинек Г. Декларация прав человека и гражданина : Всеобщая декларация прав человека ; Конвенция о защите прав человека и основных свобод / сост. Ю. Н. Оборотов. – Репринтное воспроизведение изд. 1906 г. – Одесса : Юрид. літ., 2006. – 136 с.
7. *Каррі Д. П.* Конституція Сполучених Штатів Америки : посіб. для всіх / пер. з англ. О. М. Мокровольського. – К. : Веселка, 1993. – С. 179-181.
8. *Каленский В. Г.* Билль о правах в конституционной истории США (историко-критическое исследование) / АН СССР, Ин-т государства и права. – К. : Наука, 1983. – 280 с.
9. Декларация прав людини і громадянина (1789) // Нова історія в документах і матеріалах / за ред. М. М. Лукіна і В. М. Даліна. – Вип. I. – К. : Наука, 1935. – 328 с.
10. Загальна декларація прав людини // Офіційний вісник України. – 2008. – № 93. – Ст. 3103.
11. *Asante S. K. B.* Nation Building and Human Rights in Emergent Africa // Cornell International Law Journal. – 1969. – № 2. – P. 74.